

ՀԻՆ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ «ՓՈՂ» ԵՒ «ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՓՈՂ» ՆՈՒԱԳԱՐԱՆՆԵՐԸ

ԶԱԻԷՆ ԿՆԵԱԶԵԱՆ (zavenkniasian@yahoo.com.ar)

ՄՈՒՏՔ

Հայ հին մատենագրութիւնը հարուստ է ռազմական գործողութիւններու նկարագրութեամբ որ զարմանալի չէ, որովհետեւ հայաշխարհը բնաւ երկարատեւ խաղաղութիւն չէ ունեցած: Ճակատամարտերու, պատերազմներու եւ զանազան բախումներու շուրջ հայ մատենագիրներու գրութիւններ բազմիցս կը յիշատակեն ռազմական փողերու գործածութիւնը:

Տարբեր դարերու հայկական մանրանկարներէն եւս մեզի հասած են ռազմական բնոյթի բազմաթիւ փողերու պատկերներ, որոնք զանազան ձեւեր ունին: Այս տարբեր նուագարանները ունեցած են իրենց յատուկ անուանումները, բայց ընդհանրապէս «փող» կամ «պատերազմական փող» անուններու տակ կը յիշուին:

Այս հետազոտութեամբ պիտի ջանանք հաստատել թէ.-

1) «Պատերազմական փող»ը միայն մէկ գործիքի անունը չէ, այլ հաւաքական նշանակութիւն ունի, ընդգրկելով տարաբնոյթ՝ գոնէ տասը տարբեր նուագարաններ:

2) «Փող» անուանումը շատ անգամ նոյն՝ «պատերազմական փող» անուան կրճատուած ձեւն է:

3) «Փող» անուանումը նաեւ զանազան օդահունչ նուագարաններու կրճատուած անունն է:

4) Որոշ երկերու մէջ «փող» անունը կապուած է մինչեւ այսօր գոյատեւած «հովուական սրինգ»ին: Նախաեղեռնեան շրջանին, Վանի, Սասունի, Տարօնի եւ այլ գաւառներու մէջ պահպանուած է «հովուական սրինգ»ի հնագոյն՝ «փող» անունը:

«ՓՈՂ»Ի ԵՒ «ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՓՈՂ»Ի ԲԱԶՄԱՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

«Փող» բառի սկզբնական նշանակութիւնը եղած է «փչողական երաժշտական գործիք»: «Փող»ը իբրեւ արմատ հիմք, ծառայած է բազմաթիւ բարդառեւոյթ, որոնք ստեղծուած են զանազան փչողական գործիքներ տարբերակելու համար: Այսպէս, յառաջացած են հոյլ մը անուններ՝ յոբելեան փող¹, ազդարարութեան փող, պատերազմական փող, դամբանական փող, վիշապազլուփ փող, նոփրական փող, կայսերալուր փող, բազմաձայն փող, Գաբրիէլեան փող, Գալստեան փող, Նաւասարդեան փող,

¹ Յոբելեան փող, ազդարարութեան փող, նոփրական փող, աւագափող, եօթնափող, փող նշանակաց, փողանշան եւ նշանափող նուագարանները թարգմանական եզրեր են եւ բոլորովին կապ չունին հայաշխարհի (Զաւէն Կնեազեան, «Գրաբարի "յոբելեան փող", "աւագափող" եւ "ազդարարութեան փող" նուագարաններու մասին», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 38:2018, էջ 143-53):

պղլորի փող, աւագափող, նշանափող, եղջերափող, եօթնափող, փող չորեքձայնեան, փող պղնձի, փող եղջերեայ եւն.:

«Փող» արմատով բարդ կամ բաղադրեալ կապակցութիւններէն զատ, յաճախ կը հանդիպինք «փող» սեղմ ձեւին: «Փող»ի սեղմիմաստ գործածութեան կը հանդիպինք մանաւանդ երբ նախադասութեան պարունակին բերմամբ, նշանակութիւնը ակնյայտ է:

Թռուցիկ ակնարկ մը՝ հայ հին մատենագրութեան, ցոյց կու տայ որ «փող» բառի գործածութիւնը ջախջախիչ մեծամասնութեամբ ռազմական նշանակութիւն ունեցած է: Նոյնիսկ Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան մէջ, «փող»ի 188 յիշատակումներուն մեծամասնութիւնը ռազմական բնոյթ ունի: Այս իրողութիւնները վճռական դեր խաղացած են որ աշխարհաբարի «փող» բառը ժառանգէ **միայն** այդ ռազմական նշանակութիւնը: Այս սեղմ ձեւի գործածութիւնը ներկայ՝ արեւմտահայ թէ արեւելահայ ընթերցողին մօտ, այն ըմբռնումը կը յառաջացնէ, որ փողը ռազմական շեփորանման մետաղէ գործիք մըն է:

Թէեւ աշխարհաբարը ժառանգած է փողի ռազմական բնոյթի նուագարան ըլլալու իմաստը, այդուհանդերձ՝ թաքուն կերպով ալ ժառանգած է սկզբնական «փչողական երաժշտական գործիք» նշանակութիւնը, բայց միմիայն ածանցեալ «փողային» բառի պարագային, որ յստակօրէն «օդահունչ նուագարան» հաւաքական իմաստը ունի, ինչպէս՝ «փողային երաժշտական գործիքներ»՝ «փողային նուագարաններ»ու պարագային, ուր «փողային»ը զերծ է ռազմական նշանակութենէ:

Այդուհանդերձ, «փող» բառը հանդէս կու գայ նաեւ այլ գրութիւններու մէջ, ուր անկարելի է որոշել թէ խօսքը ո՛ր նուագարանի մասին է: Բարեբախտաբար մեր տրամադրութեան տակ է «փող»ի բազմանշանակութիւնը ապացուցող եւ նիւթը պարզաբանող ԺԴ. դարու աղբիւր մը.

Փողն այն է, որ **բուկ** կամ **սուռնա** լինի, որ ի բերդի վերայ կամ ի բարձր տեղաց վերայ փչեն, որ հաւասար լսեն: **Փող** հնչեն որ զօրքն երկու կողմանքն յորդորին, ի պատերազմն շարժին. դարձեալ **փող** է յորժամ հնչեն **նալլ** թէ ի ուրախութեան եւ խնդութեան, եւ **նայ** ի սուգ եւ ի յարտասուա...որպէս գուսանացն ձայնքն: Եւ **փող** է դարձեալ որ ի տարեկան տաւնքն հնչեն, որ ժողովին եւ ի տաճարն գան եւ Աստուծոյ երախտեացն տօն եւ յիշատակ կատարեն: Եւ **փող** է ի **զալստեան** յորժամ հրեշտակապետ գոչէ, որ ամենայն մեռեալք... յառնեն²:

Հաստուածը շատ մը առեղծուածներու լուծումն է. ան յստակօրէն կը հաստատէ թէ «փող» կ'անուանէին «պուկ»ը (եղջերափող), «սուռնա»ն (ժամանակակից զուռնա), «նայ»ը (ժամանակակից դուդուկ)...: Լեզուա-

² Մատենադարան, ձեռ. թ. 848, էջ 131 ա-բ. նաեւ՝ Ն. Թահմիզեան, «Նիւթեր հայկական միջնադարեան երաժշտական գործիքագիտութեան», *Բազմավէպ*, 1-2:1991, էջ 191:

բան Ճոն Կրեփին զարմանք կը յայտնէ, թէ ինչո՞ւ հայ մատենագրութեան մէջ զուռնան միայն ուշ ժամանակներու յիշատակուած է³:

«ՓՈՂ»Ը

Կրկնելու գնով մատնանշենք թէ «փող» սեղմ ձեւի գործածութիւնը նոյն գրութեան մէջ «պատերազմական փող»ի կրճատումն է: Բայց սակայն, որ կը հանդիպինք նաեւ գրութիւններու ուր «պատերազմական փող» կապակցութիւնը եւ «փող» բառը հանդէս կու գան գրեթէ քով-քովի, բայց բոլորովին տարբեր նշանակութեամբ: Ցայտուն օրինակ է Յովհան Ոսկեբերանի (Դ. դար) հայերէն թարգմանութեան հետեւեալ հատուածը.

Նուագաց արուեստականացն խստաձայնիցն դժկամութեամբ լսեմք, թմբկի, **պատերազմացն փողոց.**

Եւ որ չիցեն նոյնպիսիք, զայն ախորժելով լսեմք, **զփողոյ,** զջնարի եւ զքնարի, զփանդոռն, զվնի, զսրնգի⁴:

Այս պարբերութենէն կարելի է եզրակացնել թէ՛ նախեստաճ գոյութիւն ունէին 2 տեսակ փողեր, որոնք կարելի է դասակարգել երկու մեծ խումբերու. 1) անուշ ձայնով փողեր որ «**ախորժելով լսեմք**» եւ 2) խստաձայն փողեր որ «**դժկամութեամբ լսեմք**»:

Ոսկեբերանի հայերէն թարգմանողը երկրորդ ընտանիքին մէջ կը դնէ

«պատերազմական փողերը»ը ինչ որ տրամաբանական է: Ուշադրութիւն պէտք է ընել, որ **միակ** գործիքն է որ **յոգնակի** գրուած է՝ **պատերազմացն փողոց**, ինչ որ նշան է, որ տարբեր գործիքներու հաւաքական անուանումը ըլլալու է: Ռազմական գործողութիւններու ժամանակ պատերազմական փողերու հիմնական դերը ազդանշանային եղած է՝ աղմուկի, ժխորի ընդմէջէն զանազան մարտական հրամաններ արձակել, որոնք լսելի ըլլան զօրքի իւրաքանչիւր անդամի: Հետեւաբար, այս նուագարաններուն յատկութիւնը եղած է բարձր հնչողականութիւնը, զօրեղ եւ ազդու ուժգնութիւնը, որոնց կը միանայ նաեւ ռազմական թմբուկներու շեշտակցութիւնը: Այսպիսի հնչիւնները «խստաձայն» են եւ՝ **դժկամութեամբ լսեմք**:

Բայց ի՞նչ է միւրը՝ «ախորժելով» լսող «փող»ը: Դիմենք Կոմիտասին:

Կոմիտասի փողերու հաւաքածոն
(Երեւանի Կոմիտասի
թանգարան)

³ John Greppin, "A Note on Armenian Zurna", *Folia Orientalia*, 27:1990, Komisję Orientalistyczną Oddziału PAN w Krakowie (Orientalist Committee of the Branch of the Polish Academy of Sciences in Krakow), էջ 185-88: Այս մասին՝ ատելի ետք:

⁴ Յովհան Ոսկեբերան, *Մեկնութիւն թղթոցն Պաղոսի, հպր. Ա*, Վենետիկ, 1862, էջ 837:

Ըստ Կոմիտասի՝ «փող»ը հովիւներու գործածած նուագարանն է, զոր հնչեցնելու համար շեղակի կը բռնեն: Կոմիտաս զայն կ'անուանէ «հայ ազգային նուագարան», որովհետեւ իր մէջ կ'արտացոլէ հայ ժողովուրդի հոգին: Կոմիտաս հիմքը դրաւ հայկական գիտական նուագարանագիտութեան՝ «փող»ին նուիրած աշխատութեամբ⁵: Ան հաւաքեց այս գործիքէն նմուշներ որոնք երեք տեսակի են՝ փայտէ, եղէգէ եւ մետաղէ: Այս նմուշները պահպանուած են Երեւանի Կոմիտասի թանգարանի մէջ:

Ինչ որ Կոմիտաս «փող» կ'անուանէ՝ ներկայիս Հայաստանի մէջ «բլուլ» կը կոչուի (քրտերէն **«բլուլ/բլուր»**): Դժբախտաբար, աշխարհաբարի մէջ այնքան արմատացած էր «փող»ը իբրեւ ռազմական գործիք, որ Կոմիտասի «փող»ին՝ նուիրուած աշխատութիւնը եւ զանազան յօդուածները, չկրցան գերակշռել կամ բարեշրջել վիճակը: Ուստի, այս նուագարանը տարբերելու համար սկսան զայն «սրինգ» անուանել: Բայց «սրինգ» անունն ալ խնդրական է, որովհետեւ հաւաքական եւ անորոշ նշանակութիւն ունի իբրեւ *«փչողական երաժշտական գործիք եղէգից կամ փայտէ փողից, զանազան ձեւի...»*⁶: Անուանումներու բախումը դժբախտ աւարտ մը ունեցաւ՝ օտար «բլուլ» (blul) բառի որդեգրումով: Այսօր, թէ՛ երաժիշտ-կատարողները եւ, թէ՛ նուագարանագործ վարպետները, մինչեւ իսկ երաժշտագէտները ընդունած են «բլուլ» ձեւը, որ ասպարէզ իջած է հայերէն անուններուն բազմանշանակութեան եւ անորոշութեան պատճառով:

Փաստ է, որ կարգ մը շրջաններու մէջ, օտար ծագումով բառեր մտած են բարբառային բառապաշար. բայց այդպէս չէ այս բառին առնչութեամբ: Վասպուրականի եւ Սասունի մէջ ժողովուրդը «փող» կ'անուանէր այս նրագարանը: Շարք մը վկայութիւններ կ'արձանագրեն թէ վասպուրականցի տարեցներ կը հաստատեն որ «հայերէն փող է իսկ քրտերէն բլուլ»⁷:

Հաւանաբար խնդիրը լուծուած կ'ըլլար ընդունելով «սրինգ»ը եւ անորոշութիւններէ զերծ մնալու համար օգտագործելով «հովուական սրինգ» արտայայտութիւնը:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայ հին մատենագրութեան մէջ կարելի է գտնել «պատերազմական փող»երու մասին յիշատակութիւններ՝ գրեթէ բոլոր մատենագիրներու քով: Այստեղ թռուցիկ, ոչ-սպառնիչ ակնարկ մը նետենք անոնց վրայ:

Մովսէս Խորենացի կը գրէ. *«...Սմբատ հրամայէր զփողսն պղնձիս հնչեցուցանել եւ յառաջեալ զճակարսն իւր, իբրեւ արծիւ յերամս կաքաւուց*

⁵ Կոմիտաս Վարդապետ, *Հայ գեղջուկ երաժշտութիւն*, հրատ.՝ Կոմիտասեան Յանձնաժողովի, Փարիզ, 1938:

⁶ Ստեփան Մալխասեանց, *Հայերէն բացաւորական բառարան, հրտ. 4*, Հայկական ՍՍՌ պետական հրատ., Երեւան, 1944, էջ 278:

⁷ Օրինակ՝ Աբրահամ Մամիկոնեան (ծն. 1899), ծննդավայր՝ Ռշտունեաց գաւառի Մոխրաբերդ գիւղէն տեղահանուած 1915ին եւ հաստատուած Արլ. Հայաստան:

խոյանայր»⁸: Իսկ նոյն թագաւորի յուղարկաւորութեան՝ «...եւ առաջի **պղնձիս** հարկանելով փողս, եւ զկնիս՝ ծայնարկու կուսանք, սեւազգեստ եւ աշխարող կանայք, եւ զհետը՝ բազմութիւն ռամկին»։ Իսկ Զենոբ Գլակ/Յովհան Մամիկոնեան կ'արձանագրէ. «Եւ ապա դարձեալ թագաւորն 'ի փողք կոտորածէն, ել 'ի գլուխ Արծանին. եւ հարեալ **զազդարար փողսն**, մնաց անդ մինչեւ ա՛ւմ գորքն ժողովեցան 'ի մի վայր»⁹։

Եթէ գրութիւնը քննենք ամբողջութեամբ, պիտի տեսնենք որ Գլակի «**ազդարար փող**»ը նոյն «**պատերազմական փող**»ն է, զոր քանի մը անգամ կը նշէ։ Այս «**ազդարար փող**»ը կապ չունի Աստուածաշունչի «**ազդարարութեան փող**»ին հետ, որ թարգմանական եզր մըն է։ Գլակ՝ Է. դարու հայ-պարսկական ընդհարումներէն մէկուն նկարագրութեան ատեն կը գրէ. «յանկարծակի **հնչեցուցին զփողսն** յետոյ եւ յառաջոյ։ Եւ 'ի մէջ առին զնոսա»։ Նաեւ՝ «Եւ յամենայն կողմանց ի վերայ յարձակեցան, եւ ի մէջ առին զգորն պարսից։ Եւ խմբեցաւ պատերազմն այնչափ, որ ոչ գոյր հնար ճանաչել զմիմեանս, բայց միայն ի **ծայն փողոցն** եւ ի տեսս դրօշացն»։ Մէկ այլ դրուագի մէջ՝ «Եւ իբրեւ խթեցին զջորիսն սրով եւ արկին ի բանակն, եւ ինքեանք զհետ մտել՝ **զփող պատերազմին** հնչեցուցին եւ առ ձեռն սկսան կոտորել»։ Նոյն աղբիւրը նշած է նաեւ ճակատամարտի ավարտն ազդարարող փողերու մասին. «Արդ իբրեւ մեռաւ Դեմետր ի նոյն պատերազմին, հնչեցոյց իշխանն Սիւնեաց **զփող պատերազմին** ի խաղաղութիւն եւ լռեցին երկոքին կողմանքն ի կոտորելոյ զմիմեանս»։

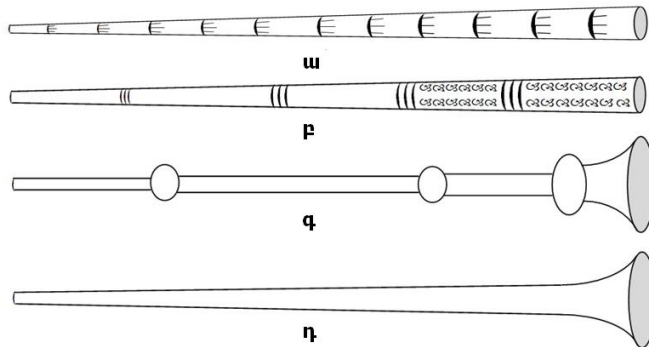
Մինչ Սեբէոս կը գրէ. «Տայ նմա **զփող չորեքծայնեանս** եւ պահապանս դրանն նորա ի հետեւակաց արքունի»։ Թովմա Արծրունի, նկարագրելով 851ի հայ-արաբական մարտերէն մին, կը յիշատակէ. «մինչ եւ նորա... ընդդէմ միմեանց ճակատեալ կազմէին զուգմն, եւ **փողքն գոչէին** եւ դրօշքն տարածէին»։ Ան կը խօսի կայսերալուր փողերու մասին. «Եւ **փողք կայսերալուրք** եւ գունդք վառելոցն վաշտիցն շուրջ փակեալ զՄեհրուժանեան գնդին, զի մի ճողոպրելին աճապարիցի»։ Իսկ այլ տեղ, թէ՛ արաբ թագաւոր Ճապրը «խնդրէ եւ տեղեկութիւն թէ քանի՛ դրօշք են, եւ կամ քանի՛ նշանք, եւ կամ քանի առաջս գորքն բաժանիցին, եւ կամ քանի՛ **փողք գոչիցին**, եւ կամ քանի՛ թմբուկ դափիցեն»։ Մինչ արաբ զօրապետ Բուղայի արշաւանքներէն մին նկարագրելով, կը գրէ՝ «Եւ ահա աղաղակ եւ **փողք** եւ քնարք եւ ջնարք, եւ վառեալ զինու եւ սրոյ եւ ամենայն պայրաստութեամբ անհուն զօրացն»։

Ըստ Եղիշէի, հայկական իւրաքանչիւր զօրագունդ քանի մը փողհար ունէր։ Աւարայրի ճակատամարտի նախօրեակին պարսիկ զօրավար Մի-

⁸ Բացի Գլակի մէկ յիշատակումէն, դասական մատենագրութեան բոլոր մէջբերումները տե՛ս՝ Յասմիկ Յարութիւնեան, *Երաժշտութիւնը V-XV դարերի հայ մայրենագրութեան մէջ*, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն հրատ., Երեւան, 2010։

⁹ Զենոբ Գլակ, *Պատմութիւն Երկրին Տարօնոյ*, Կալկաթա, 1814, էջ 74։

հրներսեհը Վասակին կը հարցնէ «թէ քանի գունդ զգորսն բաժանիցեն, եւ ... քանի **փողահարք** ի մէջ գնդին ծայնիցեն»: Եղիշէ կը նշէ «մեծ փող» եւ «մեծ գալարափող» նուագարանները. «Նշանս բաշխէր, դրօշս արձակէր, եւ ի ծայն **մեծի փողոյն** պատրաստ հրամայէր լինել», ապա՝ «Չայն իբրեւ ետես Մուշկան Նիսալաւորսն, մնայր գազանացն Արտաշէրի, որ ՚ի վերայ գազանացն նստէր ՚ի բարձր դիպանոցին եւ... ի ծայն **մեծ գալարափողոցն** զհր գունդսն ստիպէր, եւ յառաջամարտիկ զօրօքն զնա ի մէջ փակէր»¹⁰:

Անդին, Ստեփանոս Տարօնեցի բիզանդական բանակի մասին կը գրէ. «Եւ ինքն թագաւորն ցամաքաւն եկեալ մերձենայ ի բանակն... եւ հնչեցուցանել հրամայէր **զպատրազմական փողսն**»: Իսկ Մատթէոս Ուռհայեցի պատմելով Տուրքիլ սուլթանի 1055ի արշաւանքին մասին, կը նշէ. «Իսկ յորժամ բաժանէր առաւօտն, հրամայէր հարկանել **պատրազմական փողսն**»: Նոյն պատմիչը Գագիկ Բագրատունիի որդիներու երկպառակութեան առիթով կը գրէ. «Եւ իբրեւ լուաւ Յովհաննէս զգալն Աշոտոյ եղբօր իւրոյ, հրամայեաց **փող պատրազմի** հարկանել»: Եւ վերջապէս, Մովսէս Կաղանկատուացի կը յիշատակէ «բազմաձայն փողեր»ը. «Եկն տհաս ի վերայ քո միանգամայն բազմութիւն ազգաց հեթանոսաց, ահաւոր գազանօք, խառնադրոշմն նշանօք, **բազմաձայն փողովք, գալարափող գոչմամբ, անտառախիւր նիզակօք**»:

ՓՈՂԵՐՈՒ ԶԱՓԵՐ ՈՒ ՁԵԻՆԵՐ

Եթէ դասակարգենք հայ մատենագրութեան տուեալները եւ զանոնք համալրենք հայկական մանրանկարչութեան, ինչպէս նաեւ կիրառական արուեստի նմուշներու ընձեռած տուեալներով, կ'ունենանք պատերազմական փողերու հետեւեալ գրեթէ կատարեալ պատկերը.- 1) միջակ երկարութեամբ ուղիղ փողեր, 2) երկար ուղիղ փողեր, 3) կոր փողեր, 4) գալարափողեր (ա՝ երկնականի փողեր, բ՝ ծխամորճածե փողեր, գ՝ օձաձե

¹⁰ Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, աշխ.՝ Երուանդ Տէրմինասեան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1957, էջ 115, 118:

փողեր), 5) եղջերափողեր, 6) զուռնաներ, 7) դիցաբանական/առասպելաբանական փողեր, 8) կրօնաձիսական՝ նաասարդեան փող:

Մուտք Երուսաղեմ մանրանկարի հատում, ԺԳ. դարասկիզբ (Աբաս ծաղկող, ձեռագիրը այժմ՝ ԱՄՆ), տարատեսակ (բ) եւ՝ իրարու ամրացուած 12 հատուածներէ բաղկացած փողը: Տարատեսակ (ա)

Թէեւ հնագիտական պեղումները պատերազմական փողեր չեն յայտնաբերած, սակայն մեր տրամադրութեան տակ են բազմաթիւ մանրանկարչական օրինակներ, որոնց չափագրութիւնները բաղդատելով մարդու մարմինին, կարելի է ենթադրել որ նուագարանի երկարութիւնը մօտաւորապէս 110/135 սմ. եղած է:

Մանրանկարչական օրինակներու արտաքին ձեւերու մեզ հասած տարատեսակները կարելի է դասակարգել երեք մեծ խումբերու.- 1) Կոնաձեւ, 2) «Կարնայ»աձեւ եւ 3) Մեծ փողալայնուկով կոնաձեւ փողեր: Կոնաձեւ փողերը աստիճանաբար լայնցող մետաղէ խողովակներ եղած են, որոնք երկու տարբերակ ունեցած են: Առաջինը՝ իրարու ամրացուած 5 հատուածներէ բաղկացած է, երկրորդը՝ 12 հատուածներէ: Առաջին տարբերակի սկիզբի - այսինքն փողահարի ամենամօտ 3 հատուածները - ողորկ մետաղէ եղած են, իսկ հեռակա 2 հատուածներու մակերեսը՝ նախշերով զարդարուած (**ա - բ**):

- «Կարնայ»աձեւ փողերու խումբին հիմնական բնորոշիչ յատկութիւնը եղած է մեծ եւ ինքնատիպ փողալայնուկը:

Այս տարատեսակին նման գործիքներ գործածական եղած են հին պարսկական կայսրութեան զօրքերուն կողմէ: Ժամանակի ընթացքին, ասոնց պատերազմական գործածութիւնը դադրած է ու ներկայիս ընդգրկուած են զանազան արարողակարգերու մէջ: Նուագարանին պարսկերէն անունը «կարնայ/կարնա – karnay/karna» է, եւ տարածուած է բուն Իրանէն զատ, պարսկական մշակոյթի ոլորտին մաս կազմող Միջին Ասիոյ երկիրներուն մէջ: Կարնաները կ'ունենան տարբեր չափեր, բայց հիմնականը մօտ 140 սմ. երկարութիւն ունեցողներն են. կան եւ «մեծերը»՝ մինչեւ 2 մ. կամ աւելի երկարութեամբ: Շատ հաւանաբար հայերն ալ օգտագործած են այս երկարաւուն օրինակները որոնք համատարած եղած են հին աշխարհի գրեթէ բոլոր ժողովուրդներու մէջ՝ պարսիկներ, արաբներ, հռոմէացիներ եւն.: Մեծ փողերը յատուկ անուն մը չեն ունեցած այլ գործածուած են «մեծ» ածականով, օրինակ Եղիշէ կը գործածէ «մեծ փող», եւ «մեծ գալարափող» արտայայտութիւնը (**գ**):

- Երրորդ խումբը մեծ փողալայնուկով կոնաձեւ փողերն են: Ասոնք առաջիններէն կը տարբերին, որովհետեւ աստիճանաբար լայնցող մարմինի վերջին հատուածը կը վերածուի մեծ փողալայնուկի, ինչ որ կը նպաստէ ձայնի հզօրացման: Մանրանկարներու շարքին կը հանդիպինք այս նուագարանի պատկերներու որոնց գոյնը կը յիշեցնէ մետաղէ պատրաստուած ըլլալը, ինչ որ փողերուն սովորական նիւթն է **(դ)**: Բայց բազմաթիւ օրինակներ ներկուած են փայտի գոյնով, հետեւաբար՝ կա՛մ մեծ փողեր պատրաստուած են փայտով եւս, եւ կա՛մ՝ մանրանկարիչները ուզած են ներկայացնել զուռնաներ եւ չյարգելով համաչափութիւնները՝ գծած են աւելի մեծ, առանց ձայնանցքերու եւն.: Պարզ է, որ ծաղկողները - շատ յաճախ - մանրամասնութիւններէ զերծ փողեր ներկայացուցած են՝ նկարի փոքրութեան պատճառով:

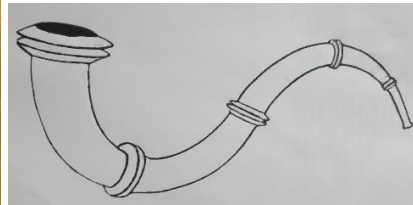
Մշոյ Ս. Առաքելոց Վանքի դռան փողահարը (հատուած): Բնօրինակ եւ գծանկար

Նոյնը կրնանք ըսել նշանաւոր Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքի փայտէ դռներու շրջանակին վրայ քանդակուած պատկերներուն մասին: Միջնադարեան Հայաստանի արուեստի այս գլուխգործոցը ընկուզենիի փայտէ պատրաստուած է 1134ին: Դռան բարաւորին վրայ քանդակուած ծիաւոր զինուորներու ետին կանգնած է փողահար մը իր գործիքը հնչեցնելու պահուն: Թէեւ առաջին տպաւորութեամբ զայն փոքր փող մը կրնանք սեպել, բայց մանրանկարչութեան ընձեռած տուեալներու եւ համեմատական

բաղդատութիւններու բերմամբ կրնանք հաստատել թէ ան դասական չափի օրինակ մը ըլլալու է, 110/135 սմ. երկարութեամբ:

Շատ մը նկարներու մէջ փողի մարմինին վրայ կը տեսնենք նոյն մետաղէ պատրաստուած գունդեր: Ասոնք որեւէ ծայնագիտական գործառոյթ չունին, այլ փողի տարբեր հատուածները միացնելու միջնադարեան հնարք մը եղած են որ գործածուած է թէ՛ Արեւելքի եւ թէ՛ Արեւմուտքի մէջ:

Ծխամորճածէ գալարափող (Մատ. ձեռ. 86885, 10բ, 1678), Աընկաց գիւղ.
Երկծնկանի գալարափող (Շարակնոց – 1678). Օձաձէ գալարափող
(Աստուածաշունչ, Մատենադարան, N° 349, 089բ, 1686)

ԳԱԼԱՐԱՓՈՂ

Հայ մատենագրութեան մէջ կը գտնենք «գալարափող» նուագարանը: Ան կազմուած է «գալարել» եւ «փող» բառերէն ու կը նշանակէ «կորութիւններ ունեցող փող»: Գալարափողերը յառաջացած են երկար, մեծ փողերը կորացման միջոցաւ կարճցնելու նպատակով: Այդպէս, նուագարանը կը դառնար ասելի դիրավարելի եւ միաժամանակ կը պահպանէր երկար փողի օդային տարածութիւնը:

Մանրանկարչական պատկերները ցոյց կու տան թէ երեք տեսակի գալարափողեր գործածուած են.- ա) երկծնկանի, բ) ծխամորճածէ, գ) օձաձէ:

Գալարափողի առաջին տարբերակը կրկնակի կորացած երկար ուղիղ փողն է որ բաղկացած է երեք զուգահեռ գրեթէ միաչափ խողովակներէ: Ա. եւ Բ. հատուածները գրեթէ միեւնոյն լայնութիւնը ունեցած են, բայց երրորդը աստիճանաբար բացուելով կը վերջանար մօտ եռակի լայնութիւն ունեցող փողալայնուկով: Երկծնկանի գալարափողերէն մեզի հասած են մանրանկարչական շատ յստակ եւ տպաւորիչ օրինակներ:

Գալարափողի երկրորդ ձեւը եղած են **ծխամորճածէ փողերը** որոնք երկար փողի վերջաւորութեան կորացած ծնկաձէ տարբերակն են: Բաղկացած էին նախ մօտ 40-50 սմ. երկարութեամբ ուղիղ փողէ մը, որուն ծայրը կը գտնուէր կորացած՝ դէպի վեր հատուածը: Սկզբնական շրջանին, գործիքի փողը եղէգէ կամ տաշուած փայտէ պատրաստուած պէտք է ըլլար, իսկ կորացած մասը՝ կենդանական եղջիւրէ, մօտ 30-35 սմ. երկարութեամբ: Յետագային բնական նիւթերը վերածուեցան 4 կամ 5 մետաղէ ամրացած հատուածներու: Այս տարբերակը փողահարը կը բռնէր բուն փողի եւ կորութեան միացման տեղի ճիշտ տակէն, ստեղծելով այն տպաւորութիւնը թէ մեծ ծխամորճ մըն է:

Երրորդ տարբերակն **օձաձեւ փողերն** են որոնք ունեցած են S տառին ձեւը, այս պատճառով կը հնչեցնէին դէպի վեր դիրքով: Կորուսիւններուն ոչ-շեշտուած ըլլալը նուագարանին կը հաղորդէ որոշ վայելչութիւն, իսկ հնչեցնելու դիրքին՝ վեհութիւն: Այս գործիքին երկարութիւնը եղած է մօտաւորապէս 50-60 սմ.:

Մանրանկարներու մէջ կը հանդիպինք նաեւ պարզ ձեւով կորացած փողերու, որոնց երկարութիւնը մօտաւորապէս նախորդներուն պէս եղած է 50-60 սմ.: Մեծ հաւանականութեամբ այս փողերը, եղջերափողերու մետաղէ տարբերակներն եղած են:

Եղջերափող (պուկ) փչող (Մատենադարան, ձեռ. թ. 9599, Կարս, 1671).
Գեղարդի ներքին պատի փողահարը. Կոր եւ օձաձեւ փողեր (Աստուածաշունչ, Կ.
Պոլիս-Էջմիածին, 1686, Մատենադարան, N° 349, 089թ

ԵՂՋԵՐԱՓՈՂ

Հայոց հնագոյն նուագարաններու համակարգին մէջ, առանձնայատուկ տեղ կը գրաւէ եղջերափողը, որուն գործածութիւնը անյիշելի ժամանակներէ յարատեւած է մինչեւ մեր օրերը: Եղջերափողի մասին մեզի հասած են զանազան տեղեկութիւններ պատմիչներէ ու մատենագիրներու երկերէ, միջնադարեան մանրանկարներէ, ճարտարապետական յուշարձաններու քանդակներէ եւն.:

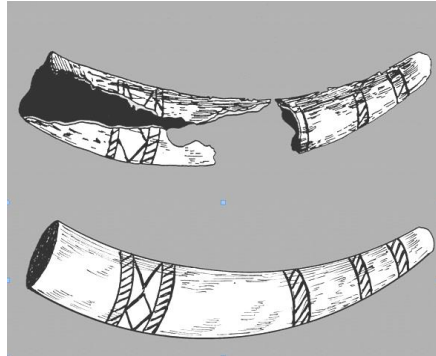
Եղջերափողի նախաձեւը եղած է կենդանիների, մեծ մասամբ լեռնային խոյի բնական եղջիւրը, որուն սուր ծայրը կտրելով բացած են փչանցք մը: Յետագային եռացման միջոցով եղջիւրը փափկեցնելով, ձեւափոխած են, տալով անոր աւելի կոր, ուղիղ, կամ որեւէ այլ ձեւ: Այս գործիքները, դարերու ընթացքին բարեփոխուելով, կատարելագործուած են, եւ ժամանակի պահանջներու համաձայն յառաջացած են փայտի կեղեւէ, փայտէ եւ մետաղէ պատրաստուած նոյնաձեւ ու նոյնանուն գործիքներ¹¹:

¹¹ Արամ Քոչարեան, *Երաժշտական գործիքները Հայաստանում*, ՀՀ ԳԱԱ արուեստի ինստիտուտ, Երեւան, 2008, էջ 79:

Գրական հայերէնի մէջ տարածուած է «եղջերափող» ձեւը, որ իր կարգին կը բխի գրաբարի «փող եղջերեայ» ձեւէն, որուն կը հանդիպինք Ե. դարու գրաւոր աղբիւրներու մէջ¹²:

Հայաստանի մէջ այս գործիքներու հնութիւնը կը հաստատուի նաեւ հնագիտական անառարկելի փաստերով:

1906-08՝ Սեւանայ լիճի աւազանի (ներկայիս Գեղարքունիքի մարզ) հարաւարեւելքի՝ Ծովակ գիւղի (նախկին Զաղալու) մօտակայքը կատարուած պեղումներու ժամանակ, ազգագրագէտ Երուանդ Լալայեան յայտնաբերած է Ք.ա. Ա. հազարամեակին պատկանող եղջերափողի մնացորդներ: Եղջիւրի մէկ կտորէ պատրաստուած այս գտածոն 17 սմ.

Լալայեանի եղջերափողը: Վերը՝ պահպանուած վիճակը, վարը՝ մեր վերակազմութիւնը

երկարութիւն եւ 3 սմ. տրամագիծ ունի:

Գործիքին միջին մասը վնասուած է, սակայն փչանցքը գտնուող ծայրը եւ հեռակայ ծայրամասը (փողալայնուկի հատուած) գրեթէ անվնաս պահպանուած են, որուն շնորհիւ կարելի է յստակ վերականգնել մակերեսային զարդարանքը:

Միջնադարուն «փող եղջերեայ» անուանումը տակաւ իր տեղը գիջեցաւ «պուկ» ձեւին. ԺԳ. դարուն Սմբատ Սպարապետը կը նշէ. «նշանակ եւ պուկ բերդապէրն մէն իշխէ վերցնել»¹³, ԺԴ.-ԺԵ. դարերուն Յովհաննէս Թլկուրանցի՝ «Հարին զփող պապերագմին, զպուկն ու զնաֆիրն զգաւ

¹² Պատմիչ Եղիշէն (410-475) մարդկային բնութիւնը նմանցնելով խեցեղէն անօթի մը որ կը գոյանայ հողէ, կրակէ եւ օդէ, կը գրէ. «Արարուած խեցեղէն սափորոյ ի հողոյ է, եւ վառումն անշէջ ճրագացն՝ ի հրոյ եւ ի պապրուգէ եւ ծայն եղջիւր փողոյն՝ օդով եւ կենդանական շնչով մարդոյն, եւ երեքեան սոքա ի մերում բնութեանս բաղկացեալ գոյանան» (Սրբոյ հօրն մերոյ Եղիշէի վարդապետի մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1859, էջ 182. նաեւ՝ Յակոբ Քէօսէեան, «Եղիշէն երաժշտութեան մասին», Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների, 1:1986, էջ 51): Աւելի ուշ շրջանի մատենագիրներու մօտ կը հանդիպինք նաեւ «Հնչեցուցին զփողն եղջիւրէ ի բանակն անօրինաց» եւ «... եւ բացեալ ի 30 պարիսպն եւ զկլայեած դուռն, եւ ամենայն բանակն Ֆռանկաց մտին ի քաղաքն Անիոիք. եւ ընդ առաւօտն միաբան հնչեցուցին զփող եղջերացն ամենայն զօրքն» արտայայտութեանց:

¹³ Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, Երեւան, 1958, էջ 12. նաեւ՝ Ռուբէն Ղազարեան, Հենրիկ Աւետիսեան, Միջին հայերէնի բառարան, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2009 էջ 660:

հարկան»¹⁴, մինչ 1671ի ախտարական ժողովածուի մը մէջ՝ «մարդ մի որ պոկ կու փչէ»¹⁵ արտայայտութիւնը:

Եղջերափողի գործածութիւնը հասած է մինչեւ Ի. դարը, գոնէ՝ Սեւ Ծովի ափի հայերու քով: Առայժմ չենք գիտեր թէ ուրիշ տեղեր գոյատեւա՞ծ է ան: Սեւծովեան ափի հայերու՝ համշէնահայերու քով, գործիքին ամենատարածուած անունը «պորոզոն» (borozon) էր: Նոյն բարբառով, նոյն գործիքի համար երաժշտագէտ, բանահաւաք Հռիփսիմէ Պիկիչեան կը նշէ նաեւ «կոտէշա զուռնա»ն («եղջիւրէ՛ կոտոշէ զուռնա»)¹⁶:

Պորոզոնը ազդանշանային եղջերափողի՝ Համշէնի տեղական տարբերակն¹⁷ է որ յատկապէս տարածուած էր հովիւներու քով: Անցեալին պորոզոնի հնչիւնային ազդանշաններով կը հաղորդէին թշնամիներու յարձակման կամ ռազմական տագնապի լուրերը:

Պորոզոնը առանց ծայնանցքերու սնամէջ եղջիւրէ բնական շեփորներու ընտանիքին պատկանող օդահունչ մըն է, եղջիւրի բնական կորութեամբ, կոնաձեւ փողալայնուկով, առանց բերանակալի:

Գործիքը կը պատրաստէին մէկ կտորէ՝ տաւարի կամ խոյի եղջիւրներէն, որոնց սուր ծայրը նախ կը կտրէին, այնուհետեւ, կը ծակէին մինչեւ պարապ մասը հասնիլը: Սուր ծայրը կը կտրէին ուղղահայեաց եղջիւրի խողովակի կեդրոնական առանցքին, իսկ ծակումը կը կատարուէր հետեւելով ճիշտ այս առանցքին:

Եղջիւրը ամուր կը պահուէր ձեռքերով, որպէսզի ապահովուի շրթունքներու ճիշտ դիրքը անցքի վրայ: Ձայնը կը յառաջանար շրթունքներու թրթռացումէն, բերանի մէջ ճնշուած եւ արտահանուած օդի անցած ժամանակ:

Ձայնագիտական օրէնքով, շեփորի այս տեսակը կ'արտաբերէ հիմնական «կատարեալ եռակի» աստիճանները: Մեղեդային հնարաւորութիւնները կախեալ էին թէ՛ նուագողի հմտութենէն եւ թէ՛ օդանցքի եւ ներքին պատերու որակեալ կառուցուածքէն: Կատարման առանձնայատկութիւն

¹⁴ Յովհաննէս Թլկուրանցի, *Տաղեր*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1960, էջ 2001. նաեւ՝ Հր. Աճառեան, *Հայերէն արմարական բառարան*, հյր.Դ., ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1979, էջ102:

¹⁵ Մատենադարան, ձեռ. թ. 9599, Կարս, 1671 թուական:

¹⁶ Հռիփսիմէ Պիկիչեան, «Ջուռնան հայոց կենցաղում», *Բանբեր Երեւանի համալսարանի*, 2:1988, էջ 104: «Ըստ բանասաց Անդրանիկ Զէյթունեանի՝ համշէնահայերը հովուական ազդանշային եղջերափողին անուանում են գողեշա զուռնա» (Անդրանիկ Զէյթունեան, Կրասնոդարի երկրամաս, Ադլէր քաղաք):

¹⁷ Սերգէյ Վարդանեան, «Համշէնցի հայերի լարային նուագարանները», ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ, *Հայ ժողովրդական մշակոյթի հետազոտման հարցեր (մշակոյթ եւ լեզու)*, երիտասարդ գիտնականների VIII կոնֆերանս (1988թ. Ապրիլի 19-21), զեկուցումների թեզիսներ, Երեւան, 1988, էջ 86:

մըն ալ այն է, որ կոտորչի հեռակայ ծայրին յենած ձեռքի ափը, զոր բանալփակելով հետաքրքրական «երաժշտական խաղեր» կ'ըլլային:

Ինչպէս նշած ենք ուրիշ առիթներով¹⁸, հայ մատենագրութեան մէջ բազմիցս յիշատակուած են ռազմական գործողութիւններուն մաս կազմող նուագարաններ, բայց այս բոլոր յիշատակութիւնները՝ այս ու այն ձեւով կը վերաբերին այն ժամանակներուն, երբ հայ պետականութիւն գոյութիւն ունէր, հայկական զօրք կար, ուրեմն կը գործադրուէր որոշ կարգ, կանոն, արարողակարգ: Կիլիկեան Թագաւորութեան անկումէն ետք, հայոց՝ իբրեւ պետական միաւորի ռազմական գործողութիւնները դադրելով, դադրեցաւ նաեւ ռազմական բնոյթի նուագարաններու գործածութիւնը կամ իրենց ռազմական պաշտօնները տեղի տուին եւ դարձան առօրեայ կեանքին մաս կազմող ժողովրդական գործիքներ: Բայց եղան նաեւ բացառութիւններ. Հայկական Բարձրաւանդակի եւ շրջակայ աշխարհագրական իւրայատկութիւնները նպաստած են կղզիացած շրջաններու, բարձր անմատչելի լեռներով պարսպապատուած տարածութիւններու յառաջացման, ուր հայերը ապրած են գրեթէ անկախ կամ կիսանկախ, իրենց ներքին կառոյցներով, նաեւ՝ ռազմական-պաշտպանական կազմակերպութեամբ: Այսպիսի շրջաններ եղած են օրինակ՝ Սասունը, Շատախը, Զէյթունը, Համշէնը եւն.:

Ռազմական գործողութիւններու եւ ռազմական կեանքի առկայութեամբ՝ պարզ է որ գոյութիւն ունեցած են ռազմական նուագարաններ, որոնք ուրիշ բան չեն եթէ ոչ՝ հին ռազմական նուագարաններու վերապրուկները: Այսպիսի նուագարաններու շարքին են Շատախի ռազմա-ագդանշանային թմբուկ՝ **թարխան սազը**, Զէյթունի նուիրական զօրակոչի թմբուկ՝ **տաւոլը** [davol], Համշէնի ագդանշանային եղջերափող՝ **պորոզոնը** [borozon] եւն.:

Պոնտոսի հայերը հալածանքներու պատճառով, Օսմանեան Կայսրութենէն աստիճանաբար գաղթեցին Ռուսական Կայսրութիւն իրենց հետ տանելով պորոզոնի գործածութիւնը¹⁹: Յիրաւի, պոնտահայերը մինչեւ այսօր պահպանած են իրենց իւրօրինակ բարբառները, սովորութիւնները, նիստուկացը ինչպէս նաեւ իւրայատուկ մշակութային այլ տարրեր:

Գաղթածներու եւ անոնց յետնորդներու նոր հայրենիք հանդիսացաւ Հայաստանի Հանրապետութենէն շուրջ եռապատիկ մեծութեամբ տարածք մը, որ կ'ընդգրկէ Սեւ ծովու կովկասեան ափերը, գրեթէ ամբողջ Աբ-

¹⁸ Զաւէն Կնեազեան, «Սասունցի Դաւիթի՝ 'սազ', 'թարխան սազ' եւ 'ջոջ սազ' նուագարանները», *Բազմալէս*, 2008, էջ 132-46:

¹⁹ Պոնտահայերու գաղթը դէպի Ռուսաստանի հողերը սկսաւ ԺԸ. դարու 60ականներուն, նորեկները՝ Տրապիզոնէն, Օրտուէն, Սամսունէն, հաստատուեցան Սուխումի շրջակայքը: Երբ հալածանքները խստացան՝ գաղթը ստացաւ զանգուածային բնոյթ, մասնաւորապէս 1890ականներուն:

խագիան՝ Սուխումի, Գուդաուֆա, Մծարա, Ծեբելդա, Նոր Աֆոն, Գագրա եւն., ինչպէս նաեւ Ռուսական Դաշնութեան Քրասնոտարի երկրամասի հարաւային շրջանները՝ Սոչի, Ատլէր, Մեցեստա, Լոո, Շափսուկա եւն., իսկ խորանալով դէպի երկրի սիրտը, կը հասնի մինչեւ Մայքոփ, այսինքն՝ Ատրդէայի ինքնավար Հանրապետութիւն։ Այս ընդարձակ տարածքին վրայ կը գտնուին շուրջ 350 հայկական բնակավայրեր, մօտ 250,000ի հասնող պատկառելի քանակ կազմող հայութեամբ, որուն ջախջախիչ մեծամասնութիւնը համշէնահայերն են։

Պորոզոնի յատուկ օգտագործումը, այսինքն ռազմական ազդանշաններ տալը կամ աւելի ճիշտ տագնապի՝ յարձակման ահազանգը ազդարարելը, չդադրեցաւ դէպի Ռուսական Կայսրութիւն կատարուած զանգուածային գաղթէն ետք. գործիքը երկար գոյատեւեց վերանալով միայն 1930ականներուն։ Այս երեւոյթը կարելի է բացատրել անով, որ Կովկասը ազգամիջեան յարաբերութիւններու բախումնալից թատերավայր եղած է մինչեւ խորհրդայնացման պարտադրած խաղաղեցումը։

Ռազմաբնոյթ գործողութիւններու աւարտին հետեւանք էր այս գործիքին անհետացումը, որուն յիշողութիւնը մնացած է տարեցներու քով²⁰։

ԶՈՒՌՆԱ

Ինչպէս տեսանք սկիզբը, զուռնան եղած է «պատերազմական փողեր» եւ «փող» հաւաքական անուանումներու մաս։ Ան հնագոյն ծագում ունի եւ կը նշուի հայ միջնադարեան մատենագրութեան մէջ։

Միջնադարուն հայերէնի մէջ զուռնա ձեւին տեղ գործածուած է **սուռնա** ձեւը, որ հաւասարապէս տարածուած է թէ՛ հայերէնի եւ թէ՛ թրքերէնի ինչպէս նաեւ պարսկերէնի մէջ։

Ժէ. դարուն բառասկիզբի «ս»ն աստիճանաբար փոխարինուեցաւ «զ»ով։ Այս փոխարինումն ալ տարածքային բնոյթ ունեցած է եւ հաւասարապէս տարածուած հայերէնի, թրքերէնի ու պարսկերէնի մէջ։

Լորընս Փիքըն թրքերէնի պարագան մատնանշած է Ժէ. դարու թուրք նշանաւոր ճանապարհորդ Էվլիա Չելեպիի (Evliya Çelebi, 1611-84) գրութիւններու ուղղագրութեան մէջ²¹։ Հայերէնի պարագան մասնաւորապէս ուսումնասիրուած չէ, բայց կը հետեւի նոյն օրինաչափութեան։ Բարեբախտաբար մեզի հասած են «սուռնա» ձեւի միջնադարեան զանազան դարերու վկայութիւններ։

Օրինակ՝ ԺԲ.-ԺԳ. դարերու առակագիր Վարդան Այգեկցիի մօտ կը հանդիպինք. «... յանկարծակի հազարք հազարաց եւ քիւրք քիւրոց տաս-

²⁰ Անդրանիկ Զէյթունեան, «Համշէնահայերի նուագարանները», *Կուլտուր-լուսատւական աշխատանք*, 8:1985, էջ 25-26։

²¹ Lawrence Picken, *Folk Musical Instruments of Turkey*, Oxford University Press, Oxford, 1975, էջ 485։

նաղի եւ թմբկի եւ **սուռնայի** եւ չանկի եւ չորեքաղոյ ծայն հնչեաց՝ ՚ի մէջ եկեղեցոյն»²²: Սուռնան կը նշուի նաեւ մեր վերոյիշեալ ԺԴ. դարու հատուածին մէջ՝ «Փողն այն է, որ բուկ կամ **սուռնա** լինի, որ ի բերդի վերայ կամ ի բարձր տեղաց վերայ փչեն, որ հաւասար լսեն»²³: Իսկ Առաքել Սիւնեցի, ԺԴ.-ԺԵ. դարերու նուագարաններու դասակարգման ընթացքին կը նշէ նաեւ սուռնան՝ «Արդ ձեռքը՝ որպէս տուֆու, եւ նաղարայ, եւ դաբ, եւ ծնծղայք, եւ չաշթա, եւ շաւառն, եւ զանկ, եւ չաղանա, իսկ փչմամբ եւ ձեռքը՝ որպէս **սուռնա**, եւ նաֆիր, եւ շուփ, եւ տրկզարկ, որ զտիկն փչէ եւ զանագան ծայն հանէ»²⁴:

Ընդհանուր առմամբ, այս գործիքին հետ կապուած գրեթէ բոլոր ուսումնասիրութիւնները կը պնդեն, թէ հայերէն զուռնա կամ թրքերէն զուրնա ձեւերը կը բխին պարսկերէն **sur-nay** ձեւէն, ուր **sur** «տօնախմբութիւն, խրախճանք, խնճոյք» կը նշանակէ իսկ **nay**՝ «եղէզ/սրինգ/փչողական նուագարան», եզրակացնելով՝ թէ «զուռնա» անուանումը «խնճոյքներու սրինգ» կը նշանակէ: Բազմիցս կրկնուած այս մեկնաբանութիւնը ո՛չ թէ գիտական, այլ ժողովրդական ստուգաբանութեան արդիւնք է:

Փիքըն կը մէջբերէ Անթոնի Ս. Պայնըզի (1958) ենթադրութիւնը, թէ՛ պարսկերէն **sūr-nā(y)**ը կրնայ ծագած ըլլալ արաբերէն **sūr** (= եղջիր) եւ պարսկերէն **nā(y)** (= եղէզ) բառերու բարդութեամբ, հետեւաբար **surna(y)** ձեւի սկզբնական նշանակութիւնը կրնայ եղած ըլլալ եղջիր-սրինգ: Ան կը նշէ նաեւ, թէ Իլիա Կերշեւիչ առաջարկած է եւ Հարըլտ Պէյլի ընդունած, որ զուտ իրանական ստուգաբանութեամբ կարելի է ստանալ նոյն արդիւնքը: Հին պարսկերէն ***sru** կը նշանակէ «եղջիր», այնպէս որ հին պարսկերէն ***sru-nāda** «եղջիր-սրինգ»՝ լիովին հնարաւոր է, թէեւ աւանդուած չէ: Այս ձեւը կրնայ պարսկական **surnā(y)**ի բացատրութիւնը ըլլալ: Այլապէս, **sūr-nā(y)**ը կրնայ ծագած ըլլալ արաբական **sūr**ի ազդեցութեան տակ **սի** երկարացմամբ, կամ պարսկերէն **sūr-nā(y)**ի «տօնախմբութեան եղէզ/սրինգ» ժողովրդական ստուգաբանութեան ճնշման տակ:

Աւելի հեռու երթալով, Մարսէլ Տիւշէն-Կիյէմէն²⁵ կը գրէ թէ պարսկերէն **surnāy**ը կազմուած է **nāy** արմատէն, սրինգի անունը որ կը համապատասխանէ սանսկրիտ **nādya** ձեւին, նոյն նշանակութեամբ, (երաժշտական

²² Վարդան Այգեկցի, *Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն Բ*, Ս. Պետերբուրգ, 1894, էջ 252:

²³ Տե՛ս՝ ծանթ. 2:

²⁴ Ն. Թահմիզեան, *Գրիգոր Նարեկացին եւ հայ երաժշտութիւնը V-XVդդ*, ՀԱԱ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1985, էջ 36, մէջբերում. հմմտ.՝ *Գիրք սահմանաց սրբոյն Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի՝ հայոց իմաստասիրի: Եւ յետ ժամանակի արարեալ լուծումն սորին հոգեշահ մեկնութեամբ տեստն Առաքելի եռամեծ վարդապետի ...*, Մատրաս, 1797, էջ 615:

²⁵ Marcelle Duchesne-Guillemin, “Les Instruments de Musique dans l’Art Sassanide”, *Iranica Antiqua, Supplément VI*, 1993, էջ 13:

գործիք մը զոր կ'օգտագործէր Եամա (**Yama**) աստուածութիւնը), եւ **sur** որ կը վերոյիշէ իր աւետական նախնի **suṣrā** ձեւը, որ եղջիւրի մը անունն էր զոր կ'օգտագործէր Եիմա (**Yima**) աստուածութիւնը (Եամայի պարսկական համապատասխանը):

Այս **šūr** բառը կը գտնենք Ղուրանի մէջ իբրեւ աշխարհի վերջի շեփորի անունը²⁶: Զայն պիտի հնչեցնէ Իսրաֆիլ հրեշտակը, վերջ տալով ամբողջ կեանքին աշխարհի երեսէն:

Այսօր սակայն, զուոնայի մասին պարսկական կամ արաբական վերոյիշեալ ենթադրութիւններէն շատ աւելի հին աղբիւրներ կան, որոնք մեզ կը տանին հիթիթական աշխարհը:

Կրեփին այս եզրը յայտնաբերած է լուվիերէն գաղափարագրութիւններու մէջ, որպէս **šurna**: Բառին ստուգաբանութիւնը յստակ է, սակայն տարակուսանք կար, թէ ինչպէս կը հնչուէր. **šurna**՝ թէ՛ **surna**: Ան կը ծագի հին հնդեւրոպական արմատ ***korn-** ձեւէն (համեմատել լատիներէն **cornu**, յունարէն **κέρας** եւն.): Բառը յայտնի է նաեւ նշուլային (vestigial) ձեւով սեպագիր լուվիերէնի մէջ **SI-na-** գրութեամբ, ուր **SI** սումերագիրը «եղջիւր» կը նշանակէ իսկ **na** վերջնածանցով եզրը կը կարդացուի «**šurna**» ինչպէս լուվիերէն վերոյիշեալ գաղափարագրութիւններու օրինակը: Նոյնինքն Կրեփին, տարիներ ետք, մատնանշած է, թէ տուեալ արձանագրութիւնը պէտք է կարդացուի **zurni**²⁷:

Այս ձեւով բառ բուն հիթիթերէնի մէջ անյայտ է, ուր սակայն կը գտնենք նոյն բառի իմաստով **karawar** ձեւը: Այս բառը գրուած է նոյն սումերագրով **SI-ar**: Ներկայացուած լուվիերէն եւ հիթիթերէն ձեւերը, իվերջոյ նման են եւ կը ծագին նոյն արմատէն՝ հին հնդեւրոպական ***k-r-n/w** ձեւէն:

Կրեփին կը զարմանայ եւ իրեն համար տարօրինակ կը թուի, թէ ինչո՞ւ հայկական մատենագրութեան մէջ զուոնան կը յիշատակուի միայն ուշ, այսինքն՝ ԺԹ. դարուն:

Նախ պէտք է նշել որ Կրեփինին անծանօթ էին հայերէնի միջնադարեան «սուռնա» ձեւի վկայութիւնները: Անծանօթ էր նաեւ որ «պատերազմական փող» կամ «փող» ձեւերը բազմանշանակ եղած են ընդգրկելով «զուոնա»ն եւս:

²⁶ Jacques Duchesne-Guillemin, "Cor de Yima et Trompette d'Israfil", *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, juillet-octobre 1979, էջ 539-49. տե՛ս՝ նախորդ մէջբերումը:

²⁷ "Let us first consider the word that appears in Armenian as **zuřna**. The root **z-r-n-** clearly reflects the same source as Lat **cornu**, and Goth. **haurn**, IE ***k-r-n-**. It is known in Hieroglyphic Luwian with palatalization, formerly as **šurna**, or **surna**, but now as **zurni** with an initial [ts]" (John A. C. Greppin, "The survival of ancient Anatolian and Mesopotamian vocabulary until the present", *Journal of Near Eastern Studies*, 31:1991, էջ 205-06:

Զուռնան, իր զինուորական միջավայրէն աստիճանաբար դուրս գալով, ներթափանցած է գործածութեան այլ ոլորտներ: Մեր կարծիքով, զուռնան նախ մտած է կրօնաժխական արարողակարգ: Նկատի ունենալով որ առկայ են կրօնական բնոյթի լրացուցիչ բացօթեայ ծէսեր եւ արարողութիւններ որոնց մաս կը կազմեն զանազան թափօրներ, զուռնայի մեծ տարածութեան վրայ լսելիութեան յատկութիւնը նպաստած է անոր որդեգրման. օրինակ՝ բոլորին ազդարարելու համար նոր ամուսնութիւն մը, հայոց գրեթէ բոլոր ազգագրական շրջաններուն մէջ ամանդական են թափօրները: Ասիկա ո՛չ միայն յարատեւած է դարեր այլեւ հասնելով մեր օրերը, կը կենցաղավարոյի Հայաստանի ինչպէս նաեւ հայաբնակ յարակից շրջաններու մէջ: Այսպէս, զուռնան թափանցած է ժողովրդական այլեայլ բնագաւառներէ ներս: Բայց ներթափանցումը եղած է դանդաղ եւ ոչ-ընդհանուր: Ներթափանցումը ընդհանուր չէ եղած, որովհետեւ՝ հայ ժողովրդական կենցաղի մէջ դարերու ընթացքին արմատացած է մարդկային խօսքի առաւելութիւնը երգի ու պարերգի ձեւով: Հայ մտածողութեան համար բնականօրէն նախամեծար եղած է երգը քան գործիքային կատարումը, որ ի միջի այլոց իրեն յատուկ արտայայտութեան միջավայր եւ առիթներ ունեցած է, ուստի իրարու չեն խոչընդոտած:

Պատկերը փոխուած է ԺԹ. դարու վերջ-Ի. դարու սկիզբին, մանաւանդ Արեւելեան Հայաստանի մէջ: Ռուսական տիրապետութեան հաստատումը 1828ին դրական փոփոխութիւն մը եղաւ հայերու կենցաղային պայմաններու բարելաւումին առումով: Մինչ այդ, երգ/պար/տօն կը կատարուէին գրեթէ ծածուկ, որպէսզի շատ հեռուները չլսուէր եւ մահմետական տարրերը չգրգռուէին: Մահմետական տիրապետութիւնը թօթափելէ ետք, թէեւ գեղջկական միջավայրը միշտ տնտեսական նեղութեան մէջ եղած է, բայց նոր կացութիւնը նպաստած է երաժիշտ մը հրափրելու/վարձելու եւ չվախնալու մահմետական անհանգստացումէ...: Այս երեւոյթը, աստիճանաբար մեծ թափ ստացաւ ու դիոլ-զուռնաները տարածուեցան եւ բազմացան:

Կոմիտաս ընդհանրապէս բացասական դիրքորոշում ունեցած է զուռնայի եւ զուռնահարներու հանդէպ, այն աստիճանի որ երբ մէկը հայիոյէր "զուռնաչի" կը կոչէր:

Այս երեւոյթը հասկնալու համար նախ պէտք է ճանչնալ Կոմիտասի գործը հայկական երգարուեստի մասին եւ ընդհանուր պատկերացում ունենալ այդ ժամանակաշրջանի հայ գեղջկական երգի վիճակին մասին: Ըստ Կոմիտասի, հայ արուեստի մէջ ամենատիպականը եւ ինքնօրինակը հայ երգարուեստն էր, մանաւանդ պարերգը: Իր համոզմամբ դիոլ-զուռնան մահացու հարուած մըն էր հայ պարերգին: Այս բոլորին պէտք է անել-ցնել Կոմիտասի ուսումնասիրութեանց եզրակացութիւններն ու երգարուեստի ապագայի մասին իր մտահոգութիւնները: Պարզ է որ իր մտահոգութիւնները ճիշտ էին. ներկայիս, փաստօրէն, բոլոր հայկական շուրջպա-

րերը կ'ուղեկցուին զուռնաներով մինչ պարերգը դարձած է հազուագիւտ երեսոյթ:

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ ՓՈՂ

Դուռուկը միջնադարեան աղբիւրներու մէջ նշուած է իբրեւ «դամբանական փող» որովհետեւ կ'օգտագործուէր յուղարկաւորութեան ծէսերու ընթացքին: Այս սովորութիւնը յարատեւած է եւ հասած մինչեւ մեր օրերը: Բայց աղբիւրները կը վկայեն նաեւ, որ ան կ'օգտագործուէր բոլորովին այլ առիթներով՝ զուարճութեան, ուրախութեան, խնդութեան, ժամանցի եւն.: Դժուար թէ խնճոյքի մասնակցող նուագարանները «դամբանական փող» կոչուէին: Այլ պարագաներու, այսինքն յուղարկաւորութիւններէն զատ, նուագարանը պարզապէս «փող» կ'անուանէին ինչպէս կը վկայէ ԺԴ. դարու հետեւեալ նշումը.- «... դարձեալ **փող** է յորժամ հնչեն **նայ** թէ 'ի յուրախութեան եւ խնդութեան, եւ **նայ** ի սուգ եւ ի յարստասու ... որպէս գուսանացն ծայնքն»²⁸:

Մեզի հասած են «դամբանական փող»ի միջնադարեան հետաքրքրական վկայութիւններ: Օրինակ, Ստեփանոս Օրբէլեան (1250/60-1303) հետեւեալը կը նշէ իր «Ողբ ի Սուրբ Կաթողիկէն» բանաստեղծութեան մէջ, զոր գրած է 1300ին.

Տեսէն ի նմա զարքայութիւն	Զայն Երկնաւոր Թագաւորէն,
Զխորան փառաց Տեառն Յիսուսին,	Զմայրն յուսոյ Հայկայ զարմին
Մերկ խայտառակ ի բաթրոնին	Զանճամբ արկեալ զքուրծ խաւարին,
Հերթն ճողեալ որպէս կնտին,	Ստինքն ցամաք գերդ ըսկնդկին,
Զկուրծքն բախէր քարամբ ուժգին.	Առուք արեանց իջանէին.
Մոխիր կուտէր նման բլրին,	Տանէր ձեռամբն ի գազարին.
Երամբ կանանց ճշող ցայլից	Շուրջանակի գնա սթարէին.
Դասք նրգողաց կանգնեալ կային,	Զդամբանական փողս ածէին.
Աաղական ողբովք լային,	Զգալարափողսն հնչէին.
Կէսքն շիան մեծ քարշէին,	Կէսքն զվարսիցն փետէին ²⁹ :

Նոյն հեղինակը, նկարագրելով Սինեաց Աշոտ իշխանի յուղարկաւորութիւնը, կը գրէ.

Իսկ մեծ բարեպաշտութիւն եւ անհամեմատն ի կանայս Շուշան՝ կին նորա, զարդարեալ զգի նորա արքունական ձեւով. եւ աշխարհաժողով ամբոխիւ, **դամբանական փողովք** եւ ողբերգական քնարահարիւք տարեալ հանգուցին

²⁸ Տե՛ս՝ մէջբերում 2:

²⁹ Ստեփանոս Օրբէլեան, *Ողբ ի Սուրբ Կաթողիկէն*, Թիֆլիս, տպարան Մովսէս Վարդանեան, 1885, էջ 25-26:

յեպիսկոպոսարանին Տաթևի ի դրան սուրբ եկեղեցւոյն զոր իւր հրամանաւ շինեալ էր Տէր Յովհաննէս³⁰:

Դամբանական փողը կը նշէ նաեւ Սիմէոն Ապարանեցիին (շ.1540-1614), որ իր կեանքի մեծ մասը ապրած եւ գործած է Վասպուրական Աշխարհի մէջ³¹:

Հիմնուելով ԺԴ. դարու վերոյիշեալ նշումներուն վրայ, կարելի է ենթադրել որ ԺԴ.-ԺԵ. դարերուն, կամ միառժամանակ առաջ, զուգահեռաբար սկսաւ «նայ» անուան գործածութիւնը որ տակաւ փոխարինեց «դամբանական փողը»:

Հայկական ժողովրդական երաժշտական գործիքներու նուիրում աշխատութիւնները ինչպէս նաեւ զանազան հանրագիտարանները³², երբ կ'անդրադառնան «դուդուկ»ին, կը նշեն թէ գործիքը նաեւ կը կոչուի «նայ», առանց տալու որեւէ այլ մանրամասնութիւն: Ներկայիս, այս երկրորդ անուան գոյութիւնը գրեթէ անհետացած է, մասնաւորապէս գործիքին զանգումային տարածման պատճառով «դուդուկ» անուան տակ: «Նայ» անուան մասին որեւէ խօսք՝ ժողովուրդի եւ երաժիշտներու մեծամասնութեան քով, նախ զարմանք կը պատճառէ յետոյ՝ կասկած ու մերժում: Գրականութեան պակասն ալ կ'օգնէ այս անորոշութեան:

Կոմիտաս իր *Հայ գեղջուկ երաժշտութիւնի*³³ մէջ, գլուխ մը կը յատկացնէ գործիքային երաժշտութեան՝ «Նուագական երաժշտութիւն» վերտառութեամբ: Ան դուդուկին անդրադառնալով «**նայ**» եւ «**նայի**» անունները կ'օգտագործէ: Կոմիտասեան աղբիւրը անհերքելի փաստ է որ նախաեղեռնեան շրջանին արեւելահայերէնի, մասնաւորապէս Արարատեան բարբառի մէջ «դուդուկ» ձեւը անծանօթ էր, անոր փոխարէն տարածուած էին «նայ» եւ «նայի» ձեւերը:

Այստեղ կը մէջբերենք Կոմիտասի «նայ/նայի» մասին բոլոր անդրադարձները, որոնք ցոյց կու տան, որ անոնք պատահականութեան արդիւնք չեն.

³⁰ Ստեփանոս Օրպէլեան, *Պարմութիւն նահանգին Սիսական*, Փարիզ, տպ. Կ. Վ. Շահնազարեանց, 1859, էջ 229:

³¹ Ներսէս Մկրտչեան, *Երաժշտական քառարան*, Մշակոյթի հայկական ֆոնդ, Երեւան, 2000, էջ 60:

³² Արամ Քոչարեան, «Դուդուկ», *Հայկական սովետական հանրագիտարան*, հղր. 3, հրատ.՝ Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Հայկ. սովետական հանրագիտարանի գլխ. խմբ., 1977, էջ 459. նաեւ Константин А. Вертков, Георгий И. Благодаров, Эльза Э. Яззовицкая, «Атлас музыкальных инструментов народов СССР», (ԽՍՀՄ ժողովուրդներու երաժշտական գործիքներու ատլաս), Պետական երաժշտական հրատ., Մոսկուա, 1963, էջ 88:

³³ Կոմիտաս Վարդապետ, *Հայ գեղջուկ երաժշտութիւն*, հրատ.՝ Կոմիտասեան յանձնաժողովի, Փարիզ, 1938:

Պարկապզուկով նուագում են առանձնապես պարի եղանակներ: Այս նուագարանը, ժողովրդի միջից, կամաց կամաց, վերանում է եւ տեղն անցնում է զուտնան կամ **նային**, որոնցից անբաժան է թմբուկը:

Զուտնաչիների նուագուրդը պարունակում է երկու զուտնայ եւ մի թմբուկ, կամ երկու **նայի** եւ մի թմբուկ: Մէկը նուագող, միւսը ձայնակցող, ձայնառութիւն պահող, իսկ թմբուկը՝ շեշտակցութիւնը կամ չափը:

Աւելի մաքուր ու գեղեցիկ են հնչում եղանակները, երբ գործ են ածում երկու **նայի**ց եւ մի թմբկից կազմած նուագուրդը³⁴:

Նուագաժութեան ժամանակ ձայն են պահում, երբ մի նուագարան մէնակ է նուագում, իսկ միւսը, շատ մեղմիկ, առանց գոյն տալու եւ միանուագի տպաւորութիւնը խանգարելու, մտքի հոսանքն է կապում: Զուտնաչիների նուագուրդի մէջ առաջին զուտնան կամ **նային** նուագում են բուն եղանակը, իսկ երկրորդները եղանակի ուժին հաւասար զօրութեամբ ձայն պահում: **Նայի** ձայնառութիւնը հաճելի է, որովհետեւ գոգիկ, փափուկ եւ տկար է. իսկ զուտնայինը ծանծրացնող, յոգնեցնող եւ շշմեցնող է, որովհետեւ ձայնն էլ կարծր, սաստիկ եւ ուժեղ սուր է, մեղմ չունի³⁵:

Իսկ նուագարաններու դասակարգման ցանկին մէջ կը գրէ՝ «Փշողական՝ ... զուտնա, **նայի** կամ **նայ** պիպիչաւոր»³⁶: Արարատեան բարբառէն զատ, դուրուկը «նայ» կ'անուանէին Մշոյ հայերը:

ՎԱՆԱՅ «ՓՈՂ»Ը

1990ականներուն հնաերաժշտագէտ Էդուարդ Բարսեղեան³⁷ յայտնաբերեց, ուսումնասիրեց եւ գիտական շրջանառութեան դրաւ Փարիզի Լուվրի թանգարանը պահուող հնագոյն հայկական երաժիշտի մը արձանիկը:

Պրոնգէ արձանիկը աչքի կը զարնէ իր յատուկ մետաղամշակման ձեւով եւ քանդակագործութեան ոճով: Ան 6,50 սմ. բարձրութիւն ունի, պատկերն է նստած տղամարդու մը, որ փողային նուագարան մը կը նուագէ: Պեղումը է Վանայ լճի շրջանէն եւ թուագրուած Ք.ա. Բ. հազարամեակի վերջ-Ա. հազարամեակի սկիզբներուն³⁸: Թանգարանի գոյքագրման մայր մատեանի

Վանի երաժիշտը

³⁴ Նոյն, էջ 14:

³⁵ Նոյն, էջ 15-16

³⁶ Նոյն, էջ 9

³⁷ Էդուարդ Բարսեղեան, ծնած է Պաքու, 1945ին: 1986-90՝ Երեւանի Կոմիտասի անուան պետական երաժշտանոցի «աւագ դասախօս», իսկ 2017էն՝ Օքսֆորտի պատուաւոր փրոֆեսոր: Ներկայիս հաստատուած է Ֆրանսա:

³⁸ *Կայծեր* (1883–84) գիրքին մէջ, Րաֆֆի նշած է, թէ Վանի եւ Ռուսախինիլի շրջակայքը ապրող հայ գիւղացիները պղինձէ իրեր գտած էին, ներառեալ՝

արձանագրութեան մէջ յստակ կարելի է կարդալ՝ *Civilisation du Lac de Van, Fin IIe mil.-début Ier av. J.C.*: Կը պակսին այլ մանրամասնութիւններ:

Շատ զարմանալի է, որ Լուվրի թանգարանը, երկար տարիներ ցուցադրուող այս արձանիկին կից բացատրական քարտին վրայ «Վանափող»ի իբրեւ ծագման վայր սխալմամբ գրուած էր Սեւանայ լիճ: Բարսեղեան առաջինն է, որ նշմարած է այս սխալը եւ զայն մատնանշած շարք մը յօդուածներու մէջ³⁹:

Արձանիկը Լուվրի թանգարանին կողմէ ձեռք բերուած է 1872 Յուլիսին եւ տարիներ շարունակ ցուցադրուած թանգարանի Հին Արեւելքի ցուցասրահներէն մէկուն՝ «Հայաստան» ցուցափեղկին մէջ⁴⁰: Գոյքագրման արձանագրութեան մէջ նշուած է «Acquisition Degournay 1872 (juillet)», գրանցուած՝ MNB-398 ցուցանիշին տակ:

Հիմնուելով նուագածուին մարմինի չափերուն վրայ, կարելի է ենթադրել որ նուագարանի երկարութիւնը շուրջ 47 սմ. է իսկ երաժիշտին դաստակներու եւ մատներու դրուածքէն՝ որ նուագարանը ունեցած է մօտաւորապէս 7-9 ձայնանոց:

Մարմինի, գլուխի, այտերու, շրթունքներու, դաստակներու եւ ձեռքերու դրուածքները զարմանալիօրէն պահպանուած են մինչեւ այսօր զուռնա եւ դուդուկ նուագող երաժիշներու քով⁴¹:

Մեծ հաւանաբար այդ նուագարանը, ներկայ դուդուկի հին ձեւերէն մէկը եղած ըլլալու է:

ԾԻՐԱՆԱՓՈՂ

Վերջերս ասպարեզ իջած է «ծիրանափող» անունը իբրեւ «դուդուկ»ի հոմանիշ: Թերեւս, ասոր նպատակն է հայերէն եզրով մը մթագնել Վանի բարբառի «դուդուկ»ը, որ ակնյայտօրէն թրքական ծագում ունի (düdük):

մարդկային արձանիկներ («պղնձէ մարդիկ»): Բոլոր այս հնագիտական գտածոները մինչեւ Եղեռնը, պահուած էին Վարազայ Ս. Խաչի վանքի թանգարանը (Րաֆֆի, *Երկերի ժողովածու, հտր. 6*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան 1986, էջ 64):

³⁹ Այս սխալը դեռ շրջանառութեան մէջ է, ինչ որ մեզ մղեց դիմել Լուվրի թանգարանը եւ ստանալ գոյքագրման արձանագրութեան լուսապատճենը ուր գրուած են, այստեղ մէջբերուած ֆրանսերէն տեղեկութիւնները: Դիմումները կատարեց եղբայրս՝ Ռուբէն Կնեազեան որ հաստատուած է Ֆրանսա:

⁴⁰ Ներկայիս հանուած է, հաւանաբար քաղաքական խնդիրներ կանխելու համար:

⁴¹ Եղուարդ Բարսեղեան, «Հայ հին երաժշտութեան պրոնզէ արձագանգը Լուվրի թանգարանում», *Յանաջ – Միտք եւ Արուեստ*, 5 Յունուար 1992. նաեւ՝ Edouard A. Barseghyan, “The bronze statuette from Van at the Louvre Museum”, *Fundamental Armenology*, 2:2015, էջ 344-52. նաեւ՝ Rapport aux Universitet de Liège “L'écho de bronze de la musique ancienne arménienne au Musée du Louvre”, *Etudes et Recherches Archéologique de la Musée*, l'Université de Liège, 61:1994, Sons originels de la musique/: préhistoire de la musique:

«Ծիրանափող» բարդ բառը կազմուած է «ծիրան» եւ «փող» հայերէն արմատներու միացումով, ուր «ա»ն հանդէս կու գայ իբրեւ շաղկապ: «Ծիրանափող» բառը գործածողները կը մատնանշեն որ այս անուանումը շատ տեղին է որովհետեւ դուդուկը ընդհանրապէս կը պատրաստեն ծիրանենիի փայտէն: «Ծիրանափող» բառը ոչ միայն հայերէն է այլեւ կ'արտացոլացնէ նուագարանի պատրաստութեան հիմնական նիւթը՝ ծիրանենիի փայտը: Իսկ այս «հայաշունչ» անուան կառուցուածքը կը հետեւի հայկական մատենագրութեան մէջ գտնուող բազմաթիւ օղակունչ երաժշտական գործիքներու անանդական դարձած բառակերտման կաղապարին:

Հակառակ որ «ծիրանափող» բառը յառաջացաւ ազնիւ նպատակի մը համար, իր գործածութիւնը քառսի վերածեց նիւթ: Ընդհանրապէս այս անուանումը գործածելու սկսան մարդիկ որ ո'չ լեզուաբան էին, ո'չ ալ երաժշտագէտ, ուստի եւ ակամայ կատարուեցան կոպիտ սխալներ: Հայկական հարուստ եւ բազմազան երաժշտական գործիքադարանին մէջ արդէն գոյութիւն ունէր «ծիրանափող»ը որ «դուդուկ»էն բոլորովին տարբեր փշողական նուագարան մըն է:

1929ին Ակսել Բակունց գրեց «Ծիրանի փող» պատմուածքը, ուր կը նկարագրէ Հայաստան գաղթած սասունցիներու առօրեայէն ծիրանի փողի գործածութիւնն ու այլ մանրամասնութիւններ.

Տղան տնից բերեց սրինգը, այն ծիրանի փողը, որ քիչ ատի երկար էր մեր հովիւների սովորական սրինգից: Նա կանգնեց կտուրի ծայրին, փողի բերանը դարձրեց դէպի գիւղի կողմը, եւ հետզհետէ, ինչպէս լուսաբացը լեռներում, զարթնեց «Եար խուշտան»: Նա սկսեց դանդաղ եւ մեղմ, յետոյ ծայները զօրացան, արագացաւ չափը: Յետոյ վայրենի կանչով վեր թռաւ ջրբաժանը, կանգնեց կտուրի մէջտեղ, նրան հետեւեց երկրորդը, երրորդը, եւ շուտով նրանց երկու շարքը, ինչպէս երկու վիթխարի ապառաժ, զարնուեցին իրար՝ ձեռքերով, ծնկներով եւ կրծքով: Նուազն ատի թնդեց. դողում էին կտուրի գերանները, կարծես իրար վրայ արշաւում էին բանակներ: Նրանց ձեռքերի հարուածը պողպատի ծայն էր հանում, եւ կայծեր էին թռչում նրանց բորբոքուած աչքերից⁴²:

...Նա հանեց ծիրանի փողը, այն կարմրաւուն սրինգը, որի վրայ նուագել էր կապոյտ լեռների երգերը, եւ նրա մատները խաղացին ծիրանի փողի վրայ: Հագրօն շոգից խանձուած շրթունքներով գրկեց փողի բերանը, ինչպէս լեռնային գիւղերում ջուր են խմում կաւէ դորակներից: Ջրի նման գլգլում էր նրա նուագը, լեռների երգը՝ շոգ հարթավայրում⁴³:

Յայտնի արձակագիր Մուշեղ Գալշոյեան նոյնպէս կ'անդրադառնայ սասունցիներուն իր *Մարութայ սարի ամպերը* ժողովածուի մէջ, ուր «Փողփուշ Մելօն» պատմուածքին մէջ կը նշէ ծիրանի փողը.

⁴² Ակսել Բակունց, *Սպիտակ ձի, պապմուածքների ժողովածու*, ԽՍՀՄ ժող. կենտրոն, Կրասն., Մոսկուա, 1929, էջ 18-19:

⁴³ Նոյն, էջ 16-17:

«Մելօ, բա քու փողն ո՞ր է»:

Գիտէին, որ նա իր ծիրանի փողը հինգ տարի՝ թէ՛ կոհիների մէջ, թէ՛ փախեցփախին գօտին խրած պահել է: Ո՞ր է: Ծիրանի փողը ո՞ր է:

«Քու ծիրանի փող կորե՞լ է, Մելօ»:

Մելօն, գործի հետ, գլխով արեց՝ կորել է:

«Նոր փո՞ղ կը շինիս»:

«Աստուծ էելի շնորհ տայ, Մելօ, փող շինէ, փող փչէ, թող մեր հոգին քրքրուի...»⁴⁴:

Ինչպէս կը մատնանշէ ազգագրագէտ Եղիազար Կարապետեան՝ «Սասունում դիող-զոտնա չկար երգերը եւ պարերը ուղեկցում էին երգով եւ մասամբ էլ սրինգով»⁴⁵: Սասունցիները այս սրինգը կ'անուանէին «փող» իսկ նուագածուն՝ «փողփուչ»⁴⁶: Սասունի փողը վասպուրականցիներուն նշած փողն է, որ ներկայիս Հայաստան «բլուլ» կը կոչուի: Ընդհանրապէս այս փողերը կը պատրաստէին տօսախի⁴⁷ փայտով որ տեղւոյն բարբառով կը կոչուէր «շիմշաթ»։ Կ'օգտագործէին նաեւ ծիրանենիի փայտը: Ինչպէս ըսինք, գործիքի անունը պարզապէս «փող» էր, բայց երբեմն մատնանշելու համար պատրաստութեան նիւթը կը կոչէին «շիմշաթ փող» կամ «ծիրանի փող»:

Սասուն-Տարօն-Վասպուրական շրջաններուն մէջ «փող»ը քիչ մը անելի երկայն կը պատրաստէին քան Արեւելեան Հայաստանի օրինակները:

Ստորեւ կը մէջբերենք նախաեղեոնեան սասունցի սրնգահարներուն մեզի հասած ցանկը.-

Վերջին մէկ դարու շրջանին, Սասնոյ նշանաւոր սրնգահարներն եղած են՝

1.- **Նատորու Արէն**՝ որ հարազատ զաւակն է հռչակաւոր Թըքաշ Յակոբին, եւ որ Խարզանի շրջանին մէջ ապրելով՝ միշտ նուագած է Սուրբ Մարաթուկի ուփստին: Արէնին համար կ'ըսուի, թէ տարի մը Սուրբ Մարաթուկի ուփստին առթիւ՝ 24 ժամ անընդիստ նուագելու պայմանաւ, տօսախէ շինուած եօթը սրինգ պայթեցուցած է կովէնտ պարի մէջ: Նատորցիները կը համարուին Սասնոյ լաւագոյն պարողներն ու «փողփուչ»ները: Իրենց պարը ունի անելի զուպ ու առնական ընթացք մը, երբ մարդու ուսերն ու կուրծքը շատ անելի պիտի յոգնին քան ոտքերը, որոնք յաճախ քառորդ ժամ կը մնան նոյն տեղը՝ առանց մէկ մատ առաջ երթալու:

2.- **Վանից Կարճ Գրիգոր**՝ որ Գոմուց Սուրբ Մատին Առաքելոց վանքին փայտահատն ըլլալով, ապրած է միեւնոյն վանքին մէջ եւ նուագած է զանազան ուփստավայրերու վրայ:

⁴⁴ Մուշեղ Գալշոյեան, *Մարութայ սարի ամպերը*, «Սովետական գրող» հրատ., Երեւան, 1981, էջ 84:

⁴⁵ Եղիազար Կարապետեան, *Սասուն. ազգագրական նիւթեր*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1962, էջ 119:

⁴⁶ Մ. Արտակ, «Սասնոյ աշուղները», *Սասուն*, ձեռնարկ՝ Սասնոյ հայրենակցական միութեան, Հալէպ, 1948, էջ 65-67:

⁴⁷ **Souaխ** (*Buxus sempervirens*), մշտաթալար թուփ, դեղնաւուն՝ կարծր եւ ծանր փայտով: Շատ յարգի է փողային երաժշտական գործիքներու համար:

3.- Դալրծորու Մարգար՝ որ ապրած է Շիկոյենց շրջանը եւ միշտ նուագած է Անարեւ Սրճոնց Սուրբ Քառասուն Մանկանց ուխտավայրին ու մեծ խրախճանութիւններու մէջ:

4.- Հաղտի Կենճոն՝ որ ապրած է Պտրի քիւրտ աշիրէթին մէջ եւ նուագած է զանազան ուխտավայրերու վրայ:

5.- Գոմուց Խաչոն՝ որ ապրած է Բսանաց գաւառի շրջանը եւ նուագած է Վարդինանց Սուրբ Քառասուն Մանկանց ու Սուրբ Խաչի ուխտավայրերը:

6.- Մզրու Կարպուշ՝ որ ապրած է Վանից մեծ տունը եւ նուագած է Զրթենց Օձասպան Ս. Գէորգի ուխտավայրը:

7.- Խնծորեց Մարգէն՝ որ ապրած է եօթը թաղ գաւառի շրջանը եւ նուագած ու երգած է Սուրբ Աստուածածնի եւ Տղամանուկի ուխտավայրերուն մէջ⁴⁸:

1915ի Յեղասպանութեան պատճառով ծիրանի փողը դարձած է հազուագիտ նուագարան, գտնուելով միայն ներկայ Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններէն ներս Եղեռնէն փրկուած արեւմտահայերու քով: Այժմ հայաստանցի մասնագէտներն ալ երբեմն ծիրանի փողը կրճատ ձեւով կ'անուանեն՝ **ծիրանափող**:

Այս սրինգի հատուկեցնող օրինակներ եւս փրկուելով աղէտէն հասած են Հայաստան, ինչպէս Սասունէն բերուած փողփուշ Սիմոն Յարութիւնեանի⁴⁹ գործիքը⁵⁰:

ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆ ՓՈՂ

Հին Հայաստանի արքայական արարողակարգին մէջ շատ կարեւոր տեղ ունէր Նոր Տարուան սկիզբի ազդարարումը: Ասիկա կը կատարուէր թագաւորի գլխաւորութեամբ, տեսակ մը փող հնչեցնելով, որուն կ'ուղեկցէին թմբուկներու խլացուցիչ հարուածները:

Ազդարարումը կը կատարուէր Նաւասարդեան եօթնօրեայ տօնակատարութեանց ծիրէն ներս: Տօնակատարութիւնները կը կատարուէին անսովոր ցուցադրութեամբ թէ՛ տօնական ու խրախճանային տեսանկիւնէն եւ թէ՛ ծէսերու հանդիսաւորութեան: Շաբթուան ընթացքին տեղի ունեցած գեղարուեստական, ռազմական, կրօնական, մարզական եւ ժամանցային գործունէութիւնը, աւելնալով հանդիսատար ծէսերուն, այդ շաբաթը անմոռանալի կը դարձնէին ամբողջ տարուան ընթացքին: Այդ փառահեղ եւ վե-

⁴⁸ Արտակ, էջ 65-67:

⁴⁹ Արուսեակ Սահակեան, «Ֆոլկլորային համերգ», Հայաստանի Կոմպոզիտորների Միութիւն, Պլենում նուիրուած ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործութեանը, Երեւան, 25-29 Նոյեմբերի, 1987, էջ 17:

⁵⁰ Ան՝ գերազանց նուագաճու, ծիրանափող նուագելու արուեստը եւ հինատուրց մեղեդիները փոխանցած է իր որդիներուն՝ Խաչատուրին եւ Յարութիւնին, որոնք յաճախ կը մասնակցին այլաբնոյթ համերգերու, ներկայացնելով իրենց պապենական ժառանգը: Ընտանեկան աւանդը եւ անոր փոխանցումը սերունդէսերունդ հոգեւոր մշակոյթի պահպանման լաւագոյն ձեւն է:

հաշուք՝ տօնակատարութիւնները այն աստիճանի ցնցիչ պէտք է ըլլային, որ Արտաշէս⁵¹ թագաւոր իր մահուան շէմին, ա՛յդ օրերն է յիշած.

Ո՛ր տայր ինձ զծովս ծխանի Եւ զառաւօտն նաւասարդի, Զվազելն եղանց եւ զվարգելն եղջերուաց.	Մեք փող հարուաք Եւ թմբկի հարկանէաք, Որպէս օրէնն է թագաւորաց:
---	--

Պատահակա՞ն է արդեօք որ Արտաշէս թագաւորը իր կեանքի բոլոր յիշատակելիներէն միայն ու միայն յիշած է Նաւասարդի տօնակատարութիւնը, մասնաւորապէս Նոր Տարին ազդարարելու պահը:

Գրիգոր Մագիստրոսի (990–1058) մէջբերած բանաստեղծական այդ տողերէն կը բխի նաեւ Առաւօտ ժամի նշանակութիւնը:

Հայոց տոմարական-ծիսական համակարգում մեծ կարեւորութիւն է ունեցել **Առաւօտ** ժամը: Միջնադարի նշանաւոր հայ գիտնական Անանիա Շիրակացուց մեզ հասած աշխատութիւնների մէջ պահպանուել են հին հայոց օգտագործած ցերեկային եւ գիշերային ժամերի անունները: Ըստ մեզ հասած այս անունների ցանկերի, **Առաւօտ** է կոչուել գիշերուայ 10րդ ժամը:

Տարին մի անգամ, Նաւասարդեան տօնի օրը խորհրդաւոր գիշերուայ Առաւօտ ժամին (կամ դրանից քիչ անց) դիտուել է Հայկ համաստղութեան գլխաւոր աստղի (Հայկի ուսն արեւելեան) արեգակնային ամբարձումը: Այդ խորհրդաւոր, հանդիսաւոր ժամին կատարուել է ծիսական փողահարութիւն թագաւորի գլխաւորութեամբ: Փողահարութեան հետ միասին կատարուել է նաեւ թմբկահարութիւն: Ծիսակատարութիւնն ուղեկցուել է զոհաբերութեամբ, ընդ որում ողջակէզի զոհարանից բարձրացող խնկաբոյր ծովալը հաւատացեալների պատկերացումերի համաձայն ունեցել է բացարձակ կարեւորութիւն:

Յայտնի է նաեւ որ Առաւօտ ժամի համար վկայուած է նաեւ մի այլ անուն՝ **Փողահար**: Վերետում ասուածը հաշուի առնելով, կարող ենք այս Փողահար անու-նը ընկալել, որպէս Առաւօտ սրբազան ժամին կատարուող ծիսական փողահարութեան վկայութիւն: Եթէ տարուան ամենակարեւոր տօնը Նաւասարդն էր, եւ Նաւասարդի տօնին մէջ էլ ամենակարեւոր ժամը հենց այդ օրուայ Առաւօտն էր, ապա լիովին սպասելի է, որ այդ ժամին լինէր հանդիսաւոր, ծիսական փողահարութիւն: Այսպէս հասկնալի է նաեւ Առաւօտ ժամի համար զուգահեռաբար մեզ հասած Փողահար անունը⁵²:

Մագիստրոսի պահպանած հատուածէն կը բխին քանի մը հետաքրքրական մանրամասնութիւններ.–

Սրանում պարզում է Արտաշիսի յիշատակած փողահարութիւնը, որ ինքն անձամբ է կատարել: Ըստ երեւոյթին այդ փողահարութիւնը ունեցել է կարեւոր ծիսական (նաեւ տոմարական, քաղաքական) բովանդակութիւն: Թմբուկ հարկանելն էլ պէտք է սրան լրացնող մի գործողութիւն լինէր: Իդէպ, եթէ նկատի առ-

⁵¹ Խօսքը Արտաշէս Ա.ի մասին է (Քա. մօտ 230-մօտ 160):

⁵² Գրիգոր Բրուտեան, «Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին՝ Գրիգոր Մագիստրոսի տոմարական հանելուկն ու Արտաշիսեան վէպի հատուածը», *Էջմիածին*, Դ-Ե:1992, էջ 95-118:

նենք Առաւօտ ժամի այս բացառիկ դերը հին Հայաստանում, լիովին հասկանալի է դառնում այն իրողութիւնը, որ այդ ժամի յատուկ անունը յետագայում իմաստի զարգացում ապրելով վերածուել է ցերեկուայ նաեւ օրուայ սկիզբը նշանակող բառի⁵³:

Կրնանք ենթադրել որ այս հնագոյն շրջանի ծիսական փողահարութեան արձագանգ եղած է հետեւեալ ծանօթ յիշատակութիւնը.

«... եւ փող է դարձեալ որ ի տարեկան տաւնքն հնչեն, որ ժողովին եւ ի տաճարն գան եւ Աստուծոյ երախտեացն տօն եւ յիշատակ կատարեն»⁵⁴:

ԴԻՅԱԲԱՆԱԿԱՆ/ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ՓՈՂԵՐ

Դիցաբանական/առասպելաբանական փողերու խումբին կը դասենք միայն երկու նուագարան՝ Պղլորի փողը եւ Գաբրիէլեան փողը:

Պղլորի փողը կը յիշատակուի *Սասնայ ծռեր* դիցազնավէպին մէջ եւ ունի ռազմական բնոյթ: Դիցազնավէպին մէջ հերոսներու «սարքը», այսինքն ձին, զէնքերն ու զգեստները նոյնպիսի գերբնական ծագում ունին, ինչպէս դիցազնները եւ ժառանգաբար կ'անցնին որդոցորդի: Անոնք սկզբնապէս ժառանգուած են դիցազններու նախնի Սանասարէն, որ – հարկաւոր է նշել – իր կարգին՝ զանոնք ձեռք բերած է կենսական ծովի յատակէն:

Սասնայ ծռերու մէջ, մանրամասն նկարագրուած են թէ՛ գործածուող զգեստները, թէ՛ զէնք ու զրահը: Ջոջանց տան ամենեն նշանաւոր զէնքն է *թուր կէծակին*, որուն անունն իսկ կը բացատրէ իր յատկութիւնները: Ուրիշ զէնքերէն կը յիշատակուին գուրզը, *ըռըմիկ ջոջանին*, *ռըմը*, *նետ-աղեղը*, *պարանը*: Պաշտպանութեան համար ջոջերը ունին վահան, կը հագնին շապիկ զրահեղէն եւ իրենց գլուխը կը կրեն *թագը գրեխին*: Մարտակոչի համար ունին *փաղ պղլորին* եւ զանազան թմբուկներ: Թէեւ կը յիշատակուի պղլորի փողը, բայց անոր գործածութիւնը չկայ վէպին մէջ⁵⁵:

Պղլորի փողին մասին առայժմ կը պակսին շատ տեղեկութիւններ թէ՛ կառուցուածքի եւ թէ՛ կատարողական առանձնայատկութիւններուն վերաբերող: Ուսումնասիրողները յանգած են այն եզրակացութեան, թէ պղլորի փող կը նշանակէ բիրեղեայ փող: Լեզուաբանական տուեալները ցոյց կու տան թէ նուագարանին անունը կու գայ թրքերէն *billor*էն, որ կը ծագի արաբերէն *billur*էն: Երկու բառերը կը նշանակեն «բիրեղ»: Ուստի, լեզուաբաններն ու երաժշտագէտները կ'եզրակացնեն, որ այս առեղծուածային գործիքը բիրեղէ պատրաստուած եղջերափող մը եղած է, բայց՝ անծանօթ կը մնան յատկութիւնները այս արտասովոր փողին: Բաղդատելով զայն

⁵³ Նոյն:

⁵⁴ Տէ'ս՝ ծնթ. 2:

⁵⁵ *Սասունցի Դաիթ, հայկական ժողովրդական էպոս (համահաւաք)*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1939, էջ 261:

դիցաբանական ուրիշ վէպերու փողերուն հետ, ենթադրելի է, որ ամփոփէր գերբնական ուժեր, անշուշտ որոշ չափով կապուած իր բիրտեղեայ եւ գերբնական էութեան հետ:

Դաւիթ ելաւ հօր ձին հեծաւ, Իր հօր ջոջ սագ ետու գարկել,	Փչեց իր հօր պղլորի փող, Անգամ մի իր դրան առաջ գրնաց, եկաւ ⁵⁶ :
--	--

Դաւիթը այդ փողը փչում է Մելիքի դէմ կռիւ գնալուց առաջ: Փաստօրէն, այստեղ փողահարութիւնը նախորդում է ամենավճռական պահին, դիցավէպի գլխաւոր գործողութեանը, որ է Դաւթի եւ Մելիքի մենամարտը, բարու եւ չարի ամենավճռական կռիւը, որով նուաճուելու է յաղթանակը, փրկութիւնը: Ողջ դիցավէպում սա միակ դրուագն է, ուր խօսուում է այդ փողի կիրառման մասին: Ոչ որսորդութեան, ոչ էլ զանազան կռիւների ժամանակ փողահարութիւն չի նշում: Այսինքն, այս փողը բացառիկ կարեւոր նպատակի համար է եւ կիրառուում է միայն ամենավճռական պահին: Այս փողահարութիւնը նաեւ աւետում է Դաւթի կատարելութեան հասնելը, լրիւ իր հօր տեղը բռնելը, սրանով է, որ Սասնայ Տան թափուր աթոռը նորից տէր է ստանում եւ Դաւթի մամիկը՝ Միերի մայր Դեղծուն Ծամը սգից դուրս է գալիս: Այսինքն, ըստ մեր դիցավէպի, փողահարութիւնը ազդարարում է մեծ աւետիսն ու վճռական կռիւը⁵⁷:

ԳԱՐՐԻԷԼԵԱՆ ՓՈՂ

«Գաբրիէլեան փող» կամ «Գալստեան փող» կը կոչուի այն փողը զոր պիտի հնչեցնէ Գաբրիէլ հրեշտակապետը Քրիստոսի երկրորդ գալստեան ժամանակ: Այս գործողութեան հետեւանքով բոլոր մեռեալները յարութիւն պիտի առնեն: Պարզ է, որ ան երկրորդ գործիքը ըլլալով հանդերձ դիցաբանական/առասպելաբանական խումբին մէջ, ռազմական բնոյթ չունի, ուստի առաջին հայեացքով դուրս կը մնայ «պատերազմական փող» հաւաքական իմաստէն: Գաբրիէլեան փողի աղբիւրը քրիստոնէական աւանդութիւններն են, որոնք ոչ մէկ մանրամասնութիւն կը հաղորդեն այս փողին մասին: Այս է պատճառը որ միջնադարեան հայ մանրանկարիչները Գաբրիէլեան փողը նկարելու անորոշութեան առջեւ պատկերած են իրենց միջավայրի այլեայլ փողեր:

Նկատի ունենալով որ այս փողով ազդանշան մը պիտի տրուի, եւ ազդանշաններ արձակելու համար ընդհանրապէս ռազմաբնոյթ նուագարաններ գործածուած են, հայկական մանրանկարչութեան մէջ կը հանդիպինք Գաբրիէլ հրեշտակապետին՝ ուղիղ երկայն փող, կամ երկծնկանի գալարափող կամ մեծ զուռնա հնչեցնելով, որոնք «պատերազմական փող» հասկացութեան մէջ կ'ընդգրկուին:

⁵⁶ Նոյն:

⁵⁷ Բրուտեան, էջ 115:

Հրեշտակները (դ) տարատեսակի փողերով (Մատենադարան, ձեռ. 8965, 1675թ.). Գաբրիել հրեշտակապետ զոռնա կը հնչեցնէ (Walters Art Museum, Baltimore), ձեռ. W.543, fol. 14r, 1455թ.)

MILITARY HARDWARE ՓՈՂ- P'OGH AND ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՓՈՂ- PATERAZMAKAN P'OGH IN ANCIENT ARMENIAN LITERATURE

(Summary)

ZAVEN KNIAZIAN (zavenkniasian@yahoo.com.ar)

Ancient Armenian literature is rich in descriptions of military operations, which should not be surprising as the Armenian World has never had a long-lasting peaceful period. Historians' scripts about battles, wars and various conflicts often refer to the use of military equipment. At the same time, there are a lot of images with military themes in Armenian miniatures from different centuries, in which we can see a wealth of hardware of varied shapes.

Each item of hardware had its own name but together they were usually referred to as "**փող- p'ogh**" and "**պատերազմական փող - paterazmakan p'ogh**".

We have been able to conclude:

1) "**paterazmakan p'ogh** (military wind instrument)" is not only the name of an item of hardware but it also has a collective meaning, which includes a variety of at least 10 different items.

2) The name "**p'ogh** (wind instrument)" is usually an abbreviated form of the same name "**paterazmakan p'ogh** (military wind instrument)".

3) The name "**p'ogh** (wind instrument)" is also an abbreviated name of various wind instruments.

4) In some works, the name "**p'ogh**" is related to the "shepherd's flute", which is the case even today. During the period preceding the Armenian Genocide in Van, Sasun, Taron and other provinces, the "shepherd's flute" was in use, and it kept its ancient name "**p'ogh**".